

نقش جلسات و مناسک مذهبی در ارتقای فرهنگ پیشگیری از آسیب خانواده

دکتر مرتضی حیدری *

فاطمه مرادی **

اشاره

خانواده در اندیشه اسلامی، رکن اصلی رشد، هویت و سلامت اجتماعی است و هرگونه تزلزل در آن، پیامدهای گسترده‌ای در سطح فرد و جامعه بر جای می‌گذارد. در دهه‌های اخیر با تحولات سریع اجتماعی، رسانه‌ای و اقتصادی، آسیب‌های متنوعی متوجه خانواده ایرانی شده است؛ از ضعف در مهارت‌های همسررداری و تربیت فرزند گرفته تا بحران هویت جوانان، اعتیاد، گسست عاطفی، خشونت خانگی و فرسایش روابط خانوادگی. آسیب‌هایی که مقابله با آنها دشوار، پرهزینه و گاهی کم‌بازده است و پیشگیری از آنها رویکردی عقلانی‌تر و مفیدتر نیاز دارد. در این میان جلسات مذهبی، مناسک دینی، هیئت‌ها، مساجد، حلقه‌های معرفت، مجالس اهل بیت علیهم‌السلام و برنامه‌های عبادی جمعی که همواره بخش مهمی از فرهنگ ایرانی و سرمایه اجتماعی آن بوده‌اند، می‌توانند نقش مؤثری در محافظت از خانواده در مقابل آسیب‌ها داشته باشند. این نوشتار با رویکردی تحلیلی - ترویجی، به بررسی ظرفیت‌های تربیتی و اجتماعی مناسک مذهبی در تقویت فرهنگ پیشگیری از آسیب‌های خانواده می‌پردازد.

مقدمه

خانواده از دیدگاه اسلام، بستر رشد، شکوفایی و به‌فعلیت رسیدن ظرفیت‌های انسان در مسیر

* دکتری علوم تربیتی گرایش مدیریت آموزش عالی.

** کارشناس ارشد علوم قرآنی.

کمال و تعالی است و این امر جز با آرامش و تعاون برخاسته از رحمت و مودت و همکاری میسر نمی‌شود: «وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً».^۱ بنابراین حفظ سلامت خانواده در ابعاد مختلف آن برای ایفای این نقش مؤثر از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. امروزه با تأثیرپذیری از جوامع غیردینی، بسیاری از معیارهای ارزشی با تغییرات اساسی مواجه شده‌اند و تحولات سریع و شگفت‌آور عرصه فناوری به‌ویژه در حوزه ارتباطات و رسانه، به این موضوع شتاب بخشیده است. نتیجه فاصله‌گرفتن از معیارهای ارزشی دین‌پایه، تغییر مناسبات اقتصادی و روابط اجتماعی و انحراف سبک زندگی است که سبب پدید آمدن آسیب‌ها و چالش‌هایی در حوزه خانواده شده است و سلامت خانواده‌های ایرانی را تهدید می‌کنند.^۲

پیشگیری موفق از این آسیب‌ها نیازمند اقدامات فرهنگی، اجتماعی، عاطفی و آموزشی است که نهاد کهن و عمیق جلسات مذهبی و مناسک دینی می‌تواند کارکرد مؤثر و چندبعدی در این باره ایفا کند. مساجد، حسینیه‌ها، هیئت‌ها، جلسات قرآن، آیین‌های عبادی جمعی، مراسم محرم و رمضان، اعتکاف، اردوهای زیارتی و حلقه‌های معرفت، همواره بستری طبیعی برای آموزش ارزش‌های دینی، تقویت پیوندهای عاطفی و اجتماعی و اصلاح نگرش‌ها و رفتارها بوده‌اند و بهره‌گیری از این ظرفیت‌ها، مستلزم حفظ و تقویت این نهادهای تأثیرگذار است. بنابراین تحلیل و تبیین نقش این مناسک در پیشگیری از آسیب‌های خانواده در این مسیر ضرورتی است که کمتر به آن پرداخته شده است. این نوشتار، تلاشی برای کاوش و بازنمون نقش جلسات و مناسک مذهبی در ارتقای فرهنگ پیشگیری از آسیب خانواده است.

۱. آسیب‌شناسی خانواده

خانواده کوچک‌ترین و با این وجود، مؤثرترین نهاد اجتماعی است که می‌تواند بستر تربیت صحیح و سرچشمه شکل‌گیری اخلاق و ایمان برای تک‌تک اعضا به‌ویژه فرزندان باشد. این مهم مستلزم ایجاد فضایی آرام و به دور از تنش است تا اعضای خانواده به‌ویژه فرزندان بتوانند رشد و

۱. روم: ۲۱.

۲. اقدس باغستانی، «روش‌های بهره‌گیری والدین و خانواده‌ها از کارکردهای مراسم و مناسک دینی در تربیت دینی فرزندان»، ص ۱۵-۱۸.

بالندگی خود را در ابعاد مختلف تحقق بخشند.^۱ خانواده در دیدگاه دینی می‌تواند شجره طیبه‌ای باشد که ذیل سایه آن، اعضای خانواده آرامش و قرار خود را باز می‌یابند و بال پرواز آنها به سمت بی‌نهایتی که برای کمال انسان در نظر گرفته شده است، گشوده می‌شود.^۲ بر اساس این نگرش، هر آنچه مانع کارکرد درست و تحقق اهداف خانواده باشد، آسیب و عامل تهدیدکننده دانسته می‌شود که لازم است راهکارهای مناسب برای پیشگیری از آنها و پیامدهای آنها مدنظر قرار گیرد.

خانواده در معرض طیف گسترده‌ای از آسیب‌ها قرار دارد که بسیاری از آنها از ضعف در باورها و گسست از مبانی دینی و فاصله‌گرفتن از هنجارها و رفتارهای مورد تأیید دین سرچشمه می‌گیرد که به گسترش الگوهای مادی‌گرایانه، فردمحور و مصرف‌گرا و کم‌رنگ‌شدن فضیلت‌های اخلاقی منجر می‌شود.^۳ از سوی دیگر، عدم برخورداری شایسته از مهارت‌های مورد نیاز در زمینه ارتباطات خانوادگی و عاطفی و تعاملات اجتماعی نیز این شرایط را تشدید می‌کند. نتیجه این وضعیت، استهلاک عاطفی زوجین، کاهش اقتدار و نقش والدین و در نتیجه تربیت‌گریزی کودکان و نوجوانان است. افراط در به‌کارگیری ابزارهای دیجیتال و حضور در شبکه‌های اجتماعی و رسانه‌های جدید نیز از آسیب‌های جدی تهدیدکننده سلامت فرد و خانواده است که به کاهش رضایت از زندگی، بروز گناهان و مفاسد و نیز اتلاف وقت و توان ذهنی و جسمی افراد می‌انجامد.^۴

۲. کارکردهای تربیتی و اجتماعی جلسات مذهبی

مناسک از مهم‌ترین جلوه‌های زیست معنوی و دینی است؛ به گونه‌ای که نمی‌توان زندگی افراد مقید به مذهب را بدون این آیین‌ها تصور یا تصدیق کرد. مناسک افزون بر آنکه عمل به تکالیف دینی و از مهم‌ترین اجزای دین‌ورزی است، نقش مهمی در هویت‌بخشی به پیروان دین دارد و همبستگی اجتماعی بین آنان را موجب می‌شود. در مناسک جمعی، هویت فردی افراد در یک

۱. پژوه (پژوهشکده باقرالعلوم علیه السلام)، «خانواده اصلی‌ترین نهاد اجتماعی در مکتب اسلام»، در: <http://pajoohhe.ir/a-2893.aspx>.

۲. عبدالحسین بابایی، شجره طیبه خانواده از دیدگاه اسلام.

۳. فتانه حاجیلو و دیگران، «رابطه قضاوت اخلاقی و پایبندی اعتقادی با گسست در نهاد خانواده»، ص ۱۲۹-۱۴۸.

۴. زهرا عبادی، «نقش خانواده در مقابله با آسیب‌های فرهنگی رسانه»، ص ۴۱-۶۰.

هویت جمعی ادغام و حس تعلق به امت در افراد تقویت می‌شود.^۱ اگر دین را در تعریف مشهور آن مشتمل بر اعتقادات، اخلاق و رفتارهای دینی بدانیم، مناسک بخش زیادی از رفتارهای دینی را شکل می‌دهند که در شبانه‌روز و هفته و ماه و سال جریان دارند و بسیاری از آنها نیز جمعی برگزار می‌شوند و زمینه‌ساز حضور و مشارکت مؤمنان است.

۳. سازوکارهای اثرگذاری جلسات مذهبی بر پیشگیری از آسیب‌های خانواده

اثر بخشی مراسم و مناسک مذهبی در توانمندسازی خانواده‌ها و مصون‌سازی آنها در برابر آسیب‌ها از طریق سازوکارهای مختلفی انجام می‌گیرد که به مهم‌ترین موارد آن اشاره می‌شود.

۳-۱. الگوگیری از سیره و سبک زندگی اهل بیت (علیهم‌السلام)

بخش مهمی از محتوای جلسات مذهبی به تشریح و توصیف شرح حال و زندگی اولیای الهی از انبیای مکرم تا ائمه معصومان (علیهم‌السلام) و عالمان و شهدای اختصاص دارد؛ همچنین بیانات ارزشمند و رهنمودهای راهگشای این بزرگان در زمینه‌های اخلاقی و رفتاری در عرصه‌های مختلف زندگی، درس‌های مفیدی را در اختیار شرکت‌کنندگان قرار می‌دهد. بنابراین آشنایی با سیره زندگی و توصیه‌ها و تأکیدات آن بزرگواران به‌ویژه در زمینه رفتارهای خانوادگی می‌تواند در راستای تحکیم و تقویت این بنیاد مقدس و حفظ پیوندهای اعضا مفید و مؤثر باشد. درونی‌سازی فضیلت‌های خانوادگی از قبیل صداقت، وفاداری و احترام به والدین در قالب داستان‌های مذهبی، تقویت وجدان اخلاقی به مثابه بازدارنده درونی از خیانت، خشونت و فروپاشی و نیز تبیین فلسفه حجاب، عفت و حریم‌داری در مراسم مذهبی با رویکرد علمی - دینی از مصادیق این الگوگیری هستند.

۳-۲. کارکردهای روان‌شناختی - اجتماعی مناسک جمعی در تحکیم خانواده

مناسک و آیین‌های دینی، اعمالی نمادین یا صرفاً با نگاه به پاداش اخروی نیستند، بلکه کارکردهای دیگری نیز در عرصه فردی و اجتماعی دارند. از منظر روان‌شناختی، حضور در این مراسم‌ها به تحکیم انسجام و پایداری خانواده کمک می‌کند. این مناسک با ایجاد تجربه‌های

۱. محمود سواری، مناسک به مثابه ابزار حکمرانی فرهنگی در اسلام، در:

<https://governance.isca.ac.ir/۲۰۲۵/۰۸/۱۵>.

هیجانی مشترک، پیوند عاطفی میان اعضای خانواده را تقویت می‌کنند و به کاهش تنش‌ها و افزایش احساس امنیت روانی می‌انجامد. مشارکت منظم در این کنش‌های مشترک، افزون بر تقویت احساس یکپارچگی و هویت جمعی بین اعضای خانواده، به درونی‌سازی هنجارها و ارزش‌های مشترک کمک می‌کند و این امر در سطح خانواده به افزایش تعهد متقابل، اعتماد و حمایت هیجانی منجر می‌گردد و سطوح بالاتری از رضایت خانوادگی، انسجام بین‌نسلی و تاب‌آوری در مواجهه با بحران‌ها را در پی دارد.^۱

مناسک جمعی از منظر جامعه‌شناختی نیز پیونددهنده خانواده با نظم کلان اجتماعی هستند و با انتقال سرمایه فرهنگی و معنایی، به بازتولید هویت خانوادگی و پیوند آن با سنت‌ها و ارزش‌های اجتماعی کمک می‌کند. در این فرایند، خانواده نه تنها واحدی عاطفی، بلکه به مثابه نهادی اجتماعی عمل می‌کند که از طریق مناسک، مرزهای نمادین خود را تثبیت و کارکرد تربیتی خویش را تقویت می‌سازد. دورکیم بر این باور بود که مناسک جمعی با برانگیختن انرژی اخلاقی، احساس تعلق و همبستگی را تعمیق می‌کنند؛ این سازوکار در سطح خانواده سبب می‌شود اعضا معنا و هدف مشترکی برای کنش‌های روزمره خود بیابند و پیوندهای خانوادگی در برابر فرسایش‌های ناشی از فردگرایی مدرن مقاوم‌تر گردد.^۲

کارکردهای روان‌شناختی و اجتماعی مناسک و مراسم مذهبی را می‌توان در قالب مجاری مختلفی رهگیری و دنبال نمود که برخی از آنها به قرار زیر است:

الف) تقویت هوش هیجانی و همدلی

مشارکت در مناسک جمعی عاطفه‌محور به‌ویژه آیین‌های عزاداری‌های و جشن‌های جمعی، نقش معناداری در تقویت مؤلفه‌های هوش هیجانی و پرورش همدلی ایفا می‌کند. این مناسک با فراهم آوردن بستری برای تجربه و ابراز هیجان‌ها، ظرفیت آگاهی هیجانی و تنظیم هیجان را در افراد افزایش می‌دهند و نوعی یادگیری اجتماعی ضمنی را رقم می‌زنند که طی آن افراد می‌آموزند

۱. سارا حیدری و دیگران، «نقش دینداری والدین بر تاب‌آوری و سلامت روان دانشجویان: نقش واسطه‌ای عقلانیت دینی»، ص ۴۴۷-۴۶۶.

۲. محمدرضا جواهری دقیقی، «دین از نگاه دورکیم»، در:

چگونه هیجان‌های خود و دیگران را تشخیص دهند، به رسمیت بشناسند و به شیوه‌ای پذیرفتنی و سازنده ابراز کنند. این فرایندها که از مؤلفه‌های اصلی هوش هیجانی محسوب می‌شوند، از طریق تعاملات روزمره به فضای خانواده منتقل می‌شوند و به بهبود کیفیت ارتباطات عاطفی، افزایش حساسیت در برابر نیازهای هیجانی اعضا و کاهش تعارضات هیجانی درون خانوادگی می‌انجامد. بدین ترتیب این مناسک به مثابه عرصه‌ای برای تمرین همدلی عمل می‌کنند که در آن، افراد در قالب روایت‌های آیینی، به درک عاطفی تجربه ظلم، فقدان و ایشار دست می‌یابند. این مواجهه عاطفی هدایت‌شده، توانایی همدلی افراد در سطوح شناختی و عاطفی را تقویت می‌کند و زمینه انتقال آن به روابط نزدیک به‌ویژه روابط والد-فرزند و همسران، افزایش رفتارهای حمایت‌گرانه، نوع‌دوستی و مسئولیت‌پذیری خانوادگی را فراهم می‌آورد و به تدریج به الگوی غالب تعامل عاطفی در خانواده تبدیل می‌شود و به تحکیم پیوندهای هیجانی و اخلاقی میان اعضا کمک می‌کند.^۱

ب) ایجاد شبکه‌های اجتماعی حمایتی

مساجد و هیئت‌های مذهبی به مثابه کانون‌های مناسک جمعی پایدار، نقش مهمی در ایجاد و تقویت شبکه‌های اجتماعی حمایتی ایفا می‌کنند. مشارکت مستمر خانواده‌ها در این فضاها به شکل‌گیری روابط مبتنی بر اعتماد، شناخت متقابل و هنجارهای یاری‌گرانه می‌انجامد؛ عناصری که در ادبیات جامعه‌شناسی، از مؤلفه‌های اصلی سرمایه اجتماعی پیوندی و ارتباطی محسوب می‌شوند. این شبکه‌ها با تسهیل دسترسی به حمایت‌های عاطفی، اطلاعاتی و ابزاری، ظرفیت خانواده‌ها را برای مواجهه با بحران‌هایی چون تعارضات زناشویی، بیماری، سوگ، مشکلات اقتصادی یا تربیتی افزایش می‌دهند و از انزوای اجتماعی که یکی از عوامل تشدیدکننده آسیب‌های خانوادگی است، پیشگیری می‌کنند. همچنین سرمایه اجتماعی مبتنی بر دین، از طریق تقویت حس تعلق، تعهد اخلاقی و مسئولیت جمعی، تاب‌آوری خانوادگی را افزایش می‌دهد و احتمال حل و فصل مسالمت‌آمیز تعارضات را بالا می‌برد. بدین ترتیب شبکه‌های اجتماعی برخاسته از مسجد و هیئت، نه تنها مکمل نظام‌های رسمی حمایت اجتماعی هستند،

۱. علیرضا قبادی و پروین علی‌پور، «تحلیل کارکردی مراسم و مناسک دینی»، ص ۷۴-۹۲.

بلکه با اتکا به سرمایه معنوی و اعتماد درون‌گروهی، نقش مؤثری در حفظ انسجام و کارکرد سالم خانواده‌ها در شرایط بحرانی ایفا می‌کنند.^۱

ج) کاهش استرس و افزایش تاب‌آوری

ذکر و دعاهای جمعی از مؤلفه‌های محوری مناسک دینی هستند که نقشی مؤثر در کاهش استرس و ارتقای تاب‌آوری فردی و خانوادگی دارند. این کنش‌های آیینی با ایجاد تمرکز و توجه، کاهش نشخوار ذهنی و القای احساس اتصال به منبعی متعالی از معنا و حمایت، به تنظیم پاسخ‌های هیجانی در مواجهه با فشارهای زندگی کمک می‌کنند. مطالعات حوزه روان‌شناسی دین نشان می‌دهد که مشارکت در اعمال عبادی جمعی، با کاهش شاخص‌های استرس ادراک‌شده، اضطراب و درماندگی روانی همراه است و از طریق فعال‌سازی سازوکارهای آرام‌سازی شناختی - هیجانی، احساس کنترل درونی و امید را تقویت می‌کند. تجربه هم‌زمان ذکر و دعا در جمع، افزون بر اثرات فردی، نوعی هم‌تنظیمی هیجانی ایجاد می‌کند که شدت هیجان‌های منفی را تعدیل و احساس آرامش پایدارتر را تسهیل می‌نماید.^۲

از سوی دیگر، ذکر و دعاهای جمعی چارچوبی معنابخش برای زندگی فراهم می‌کنند که در پرتو آن غم و شادی، موفقیت و ناکامی و هر رویداد دیگری، در افق وسیع‌تری تفسیر می‌شود و معنای دیگری می‌یابد. این معناپردازی جمعی همراه با حمایت عاطفی ضمنی اعضای گروه، ظرفیت تحمل فشار و تداوم کارکرد سالم خانواده را افزایش می‌دهد. در نتیجه خانواده‌هایی که از منابع مقابله‌ای معنوی مشترک بهره می‌گیرند، در برابر بحران‌های مزمن و حاد، سطوح بالاتری از امید، انسجام و انعطاف‌پذیری را نشان می‌دهند. بنابراین حضور در مناسک و مراسم مذهبی می‌تواند سازوکاری برای تقویت تاب‌آوری خانوادگی باشد و نقش مهمی در حفظ تعادل روانی در بستر فشارهای روزمره و یا موقعیت‌های ویژه و دشوار ایفا نماید.^۳

۱. علیرضا اکبری، تأثیر پیوند هیأت و مسجد بر سرمایه اجتماعی این دو نهاد.

۲. ریحانه صبورنژاد، «نقش هیئت‌های مذهبی در کاهش اضطراب و تقویت همبستگی اجتماعی»، در: <https://nehzat.ir/news/print/۱۶۳۵۶>.

۳. مریم نادی راوندی و فریبرز صدیقی ارفعی، «نقش مذهب و معنویت در ارتقای تاب‌آوری و سلامت روان»، اولین همایش ملی اسلام و سلامت روان.

(د) مناسک در جایگاه بستر آموزش غیرمستقیم مهارت‌های ارتباطی

مناسک جمعی فراتر از کارکردهای آیینی و معنوی، بستری مؤثر برای آموزش غیرمستقیم مهارت‌های ارتباطی هستند. مشارکت در الگوهای تعاملی، گوش دادن فعال به سخنران، هماهنگی کلامی و غیرکلامی و تنظیم هیجان در موقعیت‌های جمعی، برخی از مهارت‌های اساسی ارتباط مؤثر هستند که در جلسات مذهبی آموخته و تمرین می‌شوند. تقویت مهارت گوش دادن از طریق شرکت در جلسات روضه و سخنرانی از دستاوردهای مهم شرکت در این‌گونه مجالس است؛ زیرا در این برنامه‌ها، شرکت‌کنندگان پایه‌پای مداح و سخنران، مباحث را دنبال و در مواقع لازم، ابراز احساسات می‌کنند و بازخورد متناسب را ارائه می‌دهند. نظریه یادگیری اجتماعی نشان می‌دهد که مشاهده و تقلید از کنش‌های ارتباطی پذیرفته‌شده در جمع، یکی از کارآمدترین مسیرهای درونی‌سازی مهارت‌هاست؛^۱ مناسک با فراهم کردن محیطی امن و هنجارمند، این فرایند را تسهیل و با انتقال الگوهای ارتباطی سالم، به ارتقای شایستگی‌های ارتباطی افراد جوان‌تر می‌انجامد. همچنین حضور در مناسک، فرصتی برای تمرین مهارت‌هایی چون احترام متقابل، همدلی کلامی، مدارا، مدیریت تعارض و بیان غیرتهاجمی هیجان‌ها را فراهم می‌آورد. تمرین گفتگو، گذشت و همکاری در فعالیت‌های جمعی از قبیل پخت نذری و تدارک مراسم از دیگر فرصت‌های یادگیری در این جلسات است. افزون بر این موارد، فرصت یادگیری مستقیم نیز فراهم است و افراد با گوش دادن به روایت‌های آیینی و خطابه‌هایی که حامل پیام‌های هنجاری هستند، اهمیت و ضرورت رعایت آنها از دیدگاه اسلامی را فرامی‌گیرند که نفوذ این آموزه‌ها در ذهن و تبلور آنها در عمل افراد، زمینه بهبود کیفیت روابط درون‌خانوادگی و پایداری پیوندهای عاطفی را فراهم می‌آورند.

۳-۳. تقویت هویت جمعی و احساس تعلق خانوادگی

مناسک جمعی با ایجاد خاطرات مشترک و تجربه‌های معنادار بین‌نسلی، سرمایه نمادین خانواده را غنا می‌بخشند و احساس تعلق پایدار را تقویت می‌کنند. تجارب مشترک خانوادگی مانند سفرهای زیارتی و جلسات مذهبی در جایگاه منابع هویتی عمل می‌نمایند و به اعضای خانواده

۱. کیوان شاهی و لطف‌علی شاهی، «کاربردهای تربیتی نظریه یادگیری اجتماعی بندورا در آموزش کودکان»، ص ۶۴-۷۶.

کمک می‌کنند جایگاه خود را در شبکه روابط خانوادگی بازشناسی کنند. خانواده‌هایی که دارای آیین‌ها و مناسک مشترک و پایدار هستند، از سطوح بالاتری از تعهد عاطفی، اعتماد و تاب‌آوری برخوردارند و احساس تعلق خانوادگی در آنها به‌مثابه عامل محافظت‌کننده در برابر انزوای اجتماعی و فروپاشی روابط عمل می‌کند. بنابراین مناسک جمعی نه تنها ابزار بازتولید هویت فرهنگی و دینی، بلکه سازوکاری مؤثر برای تحکیم هویت خانوادگی و تقویت پیوندهای عاطفی در بستر زندگی روزمره محسوب می‌شوند.

۳-۴. شکل‌گیری و تثبیت نظام ارزش‌های اخلاقی از طریق تکرار مناسک

تکرار مناسک جمعی، نقش اساسی در شکل‌گیری و تثبیت نظام ارزش‌های اخلاقی در سطح فردی و خانواده ایفا می‌کند. مناسک از طریق بازنمایی نمادین مفاهیمی چون خیر و شر، عدالت، ایثار، مسئولیت‌پذیری و وفاداری، فرایند درونی‌سازی هنجارهای اخلاقی را تقویت می‌کنند. مناسک از منظر جامعه‌شناسی، در جایگاه سازوکارهایی برای انتقال وجدان جمعی و نهادینه‌کردن معیارهای داوری اخلاقی در ذهن کنشگران به واسطه تکرار منظم آنها عمل می‌کنند؛ در نتیجه ارزش‌های اخلاقی از سطح شناختی فراتر می‌روند و به عادت‌های پایدار نگرشی و رفتاری تبدیل می‌شوند؛ به گونه‌ای که کنش اخلاقی به‌مثابه پاسخ طبیعی و بدیهی به موقعیت‌های روزمره تجربه می‌گردد.

از منظر روان‌شناسی رشد و یادگیری اجتماعی، شرکت مکرر در این مراسم و مناسک بستری برای یادگیری مشاهده‌ای، شرطی‌سازی هیجانی و تقویت هنجاری فراهم می‌آورد. کودکان و نوجوانان در جریان مشارکت مستمر در آیین‌ها، از طریق مشاهده الگوهای رفتاری معنادار و پاداش‌های نمادین (مانند تأیید اجتماعی و احساس تعلق)، به ارزیابی اخلاقی کنش‌ها دست می‌یابند و چارچوب‌های قضاوت اخلاقی را درونی می‌کنند و این امر موجب تقویت تعهد اخلاقی، نوع‌دوستی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی می‌شوند. آثار مذکور در بستر خانواده به بازتولید سبک‌های فرزندپروری اخلاق‌محور و انسجام ارزشی میان نسل‌ها می‌انجامد. بنابراین مناسک جمعی را می‌توان سازوکاری مؤثر برای ارزشی‌سازی اخلاقی پایدار و انتقال بین‌نسلی اخلاق در خانواده و جامعه تلقی کرد.

۴. نگاه پیشگیرانه خاص در مناسک شیعی

مناسک شیعی دارای رویکردی پیشگیرانه و آینده‌نگر در مواجهه با آسیب‌های فردی، خانوادگی و

اجتماعی هستند که در چارچوب آن، کارکرد محافظتی مناسک از طریق تقویت بنیان‌های معنوی، اخلاقی و اجتماعی، اعمال می‌شود. این مناسک با تأکید مستمر بر مفاهیمی چون مسئولیت اخلاقی، مراقبت از نفس، ظلم‌ستیزی، عدالت‌خواهی و امر به معروف، نوعی هوشیاری اخلاقی پایدار در کنشگران ایجاد می‌کنند که مانع عادی‌سازی انحرافات رفتاری و فروپاشی هنجاری می‌شود. از منظر جامعه‌شناسی پیشگیرانه، تکرار این آیین‌ها نه تنها یادآور ارزش‌هاست، بلکه از طریق برانگیختن هیجانات اخلاقی جمعی، حساسیت اخلاقی را در سطح خانواده و جامعه حفظ می‌کند و احتمال بروز رفتارهای پرخطر، بی‌تفاوتی اجتماعی و گسست‌های ارتباطی را کاهش می‌دهد.^۱

در سطح روان‌شناختی - اجتماعی، مناسک شیعی سازوکارهای پیشگیرانه چندلایه‌ای را فعال می‌سازند. سوگواری‌های آیینی، دعا و زیارت‌های جمعی با فراهم کردن امکان تخلیه هیجانی هدایت‌شده و معنابخشی رنج، از انباشت تنش‌های روانی و بروز آسیب‌های ثانویه مانند پرخاش‌گری، افسردگی یا تعارضات خانوادگی پیشگیری می‌کنند. افزون بر این، پیوند مستمر افراد با شبکه‌های اجتماعی مبتنی بر مسجد و هیئت، نوعی نظام مراقبت اجتماعی غیررسمی ایجاد می‌کند که در آن نشانه‌های اولیه بحران‌های خانوادگی یا فردی زودتر شناسایی و از طریق حمایت معنوی، عاطفی یا ارجاع اجتماعی مدیریت می‌شوند. پژوهش‌ها نشان می‌دهند که دینداری آیینی جمعی با افزایش تاب‌آوری، خودتنظیمی اخلاقی و احساس تعلق، نقش عامل محافظت‌کننده در برابر آسیب‌های روانی - اجتماعی ایفا می‌کند و کارکرد پیشگیرانه آن بیش از مداخلات واکنشی و مقطعی است.

در نهایت ویژگی متمایز مناسک شیعی در بُعد پیشگیرانه، پیوند وثیق میان حافظه تاریخی، اخلاق کنش‌مند و مسئولیت اجتماعی است. بازخوانی مداوم واقعه عاشورا و الگوهای رفتاری اهل بیت (علیهم‌السلام)، نه تنها بازنمایی گذشته، بلکه چارچوبی هنجاری برای تشخیص و پیشگیری از بازتولید ظلم، بی‌عدالتی و انفعال در زیست معاصر فراهم می‌آورد. این منطق آیینی، با انتقال

۱. جمیله صالحی‌پور، «نقش نهادهای اجتماعی در پیشگیری از آسیب‌ها و تنش‌های اجتماعی با محوریت علما و

مساجد»، در:

<https://www.islahweb.org/fa/post>.

بین نسلی معیارهای اخلاقی و تقویت سرمایه اجتماعی دینی، ظرفیت خانواده‌ها و جوامع شیعی را برای پیشگیری پایدار از آسیب‌های ساختاری و اخلاقی ارتقا می‌بخشد.

بر اساس این چارچوب، محرم را می‌توان دوره تمرین صبر، وفاداری و مقاومت در برابر فشارها؛ رمضان را در قالب یک دوره خودمراقبتی، نظم و مهار شهوات؛ زیارات را فرصت گفتگوی خانوادگی در سفر و تجدید پیمان؛ و جلسات دعا را تمرین امیدواری و توکل در مواجهه با مشکلات در نظر گرفت و از ظرفیت والای آنها به عنوان پناهگاه تربیتی و مدرسه سبک زندگی اسلامی در مسیر تقویت خانواده‌ها بهره گرفت.

کتاب‌نامه

۱. اکبری، علیرضا، «تأثیر پیوند هیئت و مسجد بر سرمایه اجتماعی این دو نهاد»، دومین همایش ملی هیئت و آیین‌های مذهبی، ۱۴۰۳ ش.
۲. بابایی، عبدالحسین، شجره طویه خانواده از دیدگاه اسلام، قم: نسیم انتظار، ۱۳۹۳ ش.
۳. باغستانی، اقدس، «روش‌های بهره‌گیری والدین و خانواده‌ها از کارکردهای مراسم و مناسک دینی در تربیت دینی فرزندان»، ماهنامه آموزشی تربیتی پیوند، ش ۴۲۳، ۱۳۹۳ ش.
۴. پژوه (پژوهشکده باقرالعلوم علیه السلام)، «خانواده اصلی‌ترین نهاد اجتماعی در مکتب اسلام»، ۱۳۹۴ ش، در: <http://pajoohhe.ir/a-۲۸۹۲.aspx>.
۵. جواهری دقیقی، محمدرضا، «دین از نگاه دورکیم»، بازتاب اندیشه، ش ۱۰.
۶. حاجیلو، فتانه، فاطمه گلایی و بهمن رنجگر قلعه‌کندی، «رابطه قضاوت اخلاقی و پایبندی اعتقادی با گسست در نهاد خانواده»، پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی، دوره ۱۲، ش ۲، ۱۴۰۲ ش.
۷. حیدری، سارا، زهرا هاشمی، «نقش دینداری والدین بر تاب‌آوری و سلامت روان دانشجویان: نقش واسطه‌ای عقلانیت دینی»، فصلنامه فرهنگ در دانشگاه اسلامی، دوره ۷، ش ۲۵، ۱۳۹۶ ش.
۸. سواری، محمود، مناسک به مثابه ابزار حکمرانی فرهنگی در اسلام، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۴۰۴ ش.
۹. شاهی، کیوان و لطف‌علی شاهی، «کاربردهای تربیتی نظریه یادگیری اجتماعی بندورا در آموزش کودکان»، پژوهش‌های نوین در روان‌شناسی، دوره ۲، ش ۴، ۱۴۰۰ ش.
۱۰. صالحی‌پور، جمیله، «نقش نهادهای اجتماعی در پیشگیری از آسیب‌ها و تش‌های

- اجتماعی با محوریت علما و مساجد»، ۱۴۰۲ ش، در: <https://www.islahweb.org/fa/post>.
۱۱. صبورنژاد، ریحانه، «نقش هیئت‌های مذهبی در کاهش اضطراب و تقویت همبستگی اجتماعی»، ۱۴۰۴ ش، در: <https://nehzat.ir/news/print/۱۶۳۵>.
۱۲. عبادی، زهرا، «نقش خانواده در مقابله با آسیب‌های فرهنگی رسانه»، پژوهشنامه نوین فقهی حقوقی زنان و خانواده، دوره ۳، ش ۳، ۱۴۰۱ ش.
۱۳. قبادی، علیرضا و پروین علی‌پور، «تحلیل کارکردی مراسم و مناسک دینی»، دوفصلنامه علمی تخصصی اسلام و علوم اجتماعی، ۱۳۹۱ ش.
۱۴. کامکاری، زینب، «مروری بر برخی آسیب‌های خانواده»، طبی، ۱۳۸۷ ش، در: <https://hawzah.net/fa/Magazine/View/۳۲۸۰/۶۲۶۹/۶۸۴۵>.
۱۵. نادى راوندی، مریم و فریبرز صدیقی ارفعی، «نقش مذهب و معنویت در ارتقای تاب‌آوری و سلامت روان»، اولین همایش ملی اسلام و سلامت روان، ۱۳۹۴ ش.